

ZABÁN MÁRTA

KÖZMŰVELŐDÉSI EGYLETEK A NEMZETÉPÍTÉS SZOLGÁLATÁBAN

Az aradi Kölcsey-egyesület 19. századi történetéből

A magyar irodalom történetében az 1870-es évek jelentős változásokat hoztak: az irodalmi rendszer expanziójáról, az irodalmi kánon pluralizálódásáról beszélhetünk ebben az időszakban. Mikor társadalomtörténeti kontextusokat keresünk ezeknek az irodalomtörténeti folyamatoknak az értelmezéséhez, többnyire az 1867-es kiegyezés nyomán kialakuló új struktúrákkal való kapcsolatukkal vetünk számot. A kiegyezéssel a magyar irodalom feltételrendszere nagymértékben megváltozott: eltörölték a cenzúrát, átalakult a sajtópiac, és az Eötvös József által keresztülvitt népiskolai törvénynek köszönhetően az irodalomfogyasztói bázis is átalakult, és gyors növekedésnek indult. Ezeknek a komplex politikátörténeti, társadalomtörténeti és sajtótörténeti változásoknak aztán az irodalom fogyasztására, termelésére, társadalmi funkciójára, valamint magának az irodalmi rendszernek a belső struktúrájára nézvést fontos következményei vannak a következő évtizedekben.

Polgári önszerveződés

■ Az alábbiakban az említett irodalomtörténeti folyamatokat némiképp más megközelítésből, a társadalmi önszerveződés története felől szeretném megragadni és értelmezni. Attól a tézistől szeretnék elindulni, hogy a társadalmi önszerveződés 19. századi története és a magyar irodalom korabeli alakulása szoros viszonyban áll-

**Az ipartörvény tehát annak a társadalmi nyilvánosságnak a szerkezetét alakította át Magyarországon, amelyről Jürgen Habermas a kérdés szempontjából megke-
rülhetetlen kötetében azt mondja, hogy magát a civil társadalmat hozta létre.**

nak egymással. A társadalmi önszerveződés történetének magyar viszonylatban izgalmas mozzanata a céhrendszer 1872-es felszámolása.¹ A céhek megszüntetéséhez, az ipar liberalizációjához kapcsolódik az egyesületi modellnek² a század utolsó évtizedeiben tapasztalható robbanásszerű expanziója. Az ipartörvény következtében a társadalmi önszerveződés már korábban is létező, bejáratott legális formákat keresett, s hogy ezt milyen sok esetben találta meg az egyesületi struktúrában, jelezheti számunkra, hogy már az ipartörvény életbe lépése utáni évben, 1873-ban belügyminiszteri rendeletben igyekeztek rendezni az egyesületek állami ellenőrzésének kérdését.³ A rendelet azzal indokolja önnön fontosságát, hogy az egyesületek szerepét a társadalmi nyilvánosság alakításában látja meghatározónak: „Azon tényezők közt, melyek alkotmányos államban a nyilvános életre kiváló befolyást gyakorolnak, alig létezik hatályosabb mint az egyesülés, mely a közélet ébresztése és fejlesztése által azt nagy mértékben mozdítja elő [...] Nálunk különösen az egyleti ügy annak jelenlegi fejlődése szerint törvényhozásilag szabályozva nem lévén, szükséges egyrészt a honpolgároknak a létező törvények iránti tisztelete, – másrészt a kormány és törvényhatóságok tapintatos eljárása, hogy fen[n]tartassék az egyesülés szabadsága, emellett azonban a kormány s a törvényhatóságoknak felügyeleti joga ezek működésére biztosítva maradjon.”⁴ Az ipartörvény tehát annak a társadalmi nyilvánosságnak a szerkezetét alakította át Magyarországon, amelyről Jürgen Habermas a kérdés szempontjából megkerülhetetlen kötetében azt mondja, hogy magát a civil társadalmat hozta létre.⁵

A rendelet jelzi az egyleti törvénykezés hiányát és a kormányzati lépések sürgető szükségességét: „Újabb időben több eset fordult elő, hogy alakuló egyletek működésüket tetteleg megkezdték, be nem várva alapszabályaiknak a törvényes bemutatási záradékkal való ellátását, – vagy az alapszabályaikban foglalt hatáskörön túlterjeszkedve működésüket egészen más alapon és irányban folytatták, – más esetekben ismét azok szabályellenes működése ellen egyleti tagok által érdekeik megsértése miatt panaszok adtak be.”⁶ Explicit kormányzati kontroll alá vonja az egyesületek létesítésének folyamatát, a törvényhatóság felügyelete alá helyezi az egyletalapítási kezdeményezéseket és az egyletek működését, valamint bekéri a fennálló egyesületek jegyzékét. Látható, hogy erre az időszakra olyan mértékben megsaporodtak az egyesületi kezdeményezések, hogy a kormánynak hozzávetőleges kimutatása sem volt ezek számáról és típusairól. A rendelet foganatosításának módjáról a következő évi 773. sz. belügyminiszteri rendelet intézkedik, amely arról ad hírt, hogy az előző évben kért egyesületi kimutatások nem készültek el, az „elrendelt folytatólagos kimutatást, dacára hogy a következő félév lejáratá óta már két hó telt el: Székesfehérvár szab. kir. város és részben a Jász-Kún kerületek kivételével, egyetlen törvényhatóság sem terjesztette fel.”⁷ Az egyesületi forma tehát már bejáratott, kézenfekvő önszerveződési mintaként volt jelen a céhrendszer felszámolásának idején a magyar társadalmi életben, ezt követően pedig olyan erős expanziónak indult, hogy a törvénykezés és az állami felügyelet nehezen tudta követni és megfelelő keretek között tartani az egyletalapítások sokaságát.

A polgári nyilvánosságnak ez a sajátos intézménye nagyon változatos formákat öltött: egyletek, egyesületek számos típusától kezdve a kaszinókon keresztül egészen a különféle társaskörökig, sok esetben ráadásul ezeknek a felépítése, funkciója, dinamikája is nagyon eltért egymástól. Tóth Árpád a pesti egyesületek társadalomtörténetét vizsgáló könyvében a különféle polgári önszerveződés-

si formákat a közösségek identitásának kulturális kifejeződéseként szemrevételezi, ebben ragadva meg azt a közös jellegzetességet, amely felől társadalomtörténetileg homogén jelenségként kezelhető ezeknek a nagyon eltérő csoportosulásoknak a története.⁸ Jürgen Habermas bizonyos egyleti struktúrákat – főként az olvasótársaságokat – a polgári nyilvánosság olyan tereinek tekint, amelyek a modern értelemben vett közvélemény kialakulását tették lehetővé.⁹ Látható tehát, hogy az egyesület intézménye markáns hatalmi kontextusba ágyazódott, valójában ezek a hatalmi struktúrák termelték ki és tartották fenn, emiatt sem volt közbömbös a kiépülő liberális állam számára, hogy hogyan, milyen keretek között és milyen feltételek mellett működnek ezek a csoportosulások, épp ennek okán is bizonyos típusú egyleteket anyagilag is támogatott, és olyan, ma közfeladatként értelmezett feladatokat ruházott rájuk, amelyek ugyan nem voltak közvetlenül politikai természetűek, de stratégiai fontossággal bírtak az államhatalom szempontjából.¹⁰

Arad fontos 19. századi közművelődési egylete, a Kölcsey-egyesület

■ Az elkövetkezőkben egyetlen szervezet, az aradi Kölcsey-egyesület példáján keresztül szeretnék néhány társadalomtörténeti aspektust megvilágítani a 19. század végi kulturális egyesületek szerepével kapcsolatosan. A korabeli roppant sokrétű egyesületi kultúra fontos egyesülettípusát képezik a kulturális és közművelődési egyletek, amelyek többnyire lokális érdekeltségűek, ám vannak szép számmal országos fontosságúak is. A kulturális, közművelődési, irodalmi, művészeti és olvasóegyleteket az állam különös figyelemmel kísérte, és hathatós támogatásukra törekedett. 1873-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter felhívást intézett a köz-törvényhatóságokhoz a kulturális egyletek támogatására, a rendelet érvelésében a kulturális egyletek nemzetépítésben betöltött szerepét hangsúlyozta: „Nemzetünkre nézve a kulturális haladás kérdése sajátlagos viszonyainknál fogva egyúttal a létfen[en]tartás kérdése is levén, felette kívánatosnak tartom, hogy a tudomány és művészet iránti érzék, a kulturális haladás ezen legbiztosabb alapja, az ország minél nagyobb többségénél feltalálható legyen.

E nagy és fontos cél elérésére, amint ezt az előhaladottabb külföld követendő példája bizonyítja, egyik legfontosabb tényezőül szolgálnak a központban levő nagyobb mérvű gyűjtemények mellett a vidéken levő tudományos s művészeti célú egyletek és múzeumok, melyek a hivatottak részére a biztos továbbhaladást, a nagy közönségre nézve pedig a tudomány és művészet iránti helyesebb felfogást s a művelődés iránti vágyat eredményezik.”¹¹ A modern polgári nemzetállam tehát egyéb stratégiái mellett az egyesületi kultúra nyilvánosságát is a nemzetépítés, s mint majd látni fogjuk, az asszimilációs törekvései szolgálatába kívánta állítani.¹² Ebbe az elsődleges történeti-társadalomtörténeti kontextusba szeretném visszaágyazni az általam vizsgált irodalmi és közművelődési egyesület, az 1881-ben alapított aradi Kölcsey-egyesület történetének néhány mozzanatát.

A Statisztikai Hivatal 1880-ban megjelent, de 1878-as adatokat tartalmazó kiadványa alapján Aradon ekkor 31 nyilvántartott egyesület működött, összesen 8282 taggal,¹³ Arad megyében 26 egyletet jegyeztek be, összesen 2267 taggal. Ezek java részét ipartársulatok, jótékony és betegsegélyző egyletek, szabadkőműves páholyok teszik ki, működik viszont Aradon Zenede és Színügyi gyámolító egylet is.¹⁴ Az említettekhez képest, ezek mellett alakult meg 1881 tavaszán Arad kulturális egyesülete.

Az aradi Kölcsey Egyesület 1881. április 24-én tartotta első, alakuló értekezését, az alapszabály szerint az egyesület célja „[a] nemzeti közműveltség, s a magyar nyelv terjesztése, s ezzel kapcsolatban a hazai irodalom és művészet pártolása”.¹⁵ Az egyesület gazdag archívuma több helyen elszórva található: egy számottevő része az egyesület tulajdonában van, másik jelentékeny részét az Aradi Múzeum, valamint az Aradi Állami Levéltár őrzi. A forrásanyag nem egyedi ugyan, hiszen több fontos 19. századi egyesület archívumát feldolgozták már, mégis nagyon fontos korpuszról van szó, amelynek a helytörténeti vonatkozásain túl lényeges irodalomtörténeti, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti vonatkozásai vannak. Egyrészt az aradi művelődés történetének fontos forrásainak tekinthetők, másrészt pedig, nagyobb léptékben gondolkodva, az Osztrák–Magyar Monarchia egyleti életének kérdései tekintetében képeznek történeti forrásanyagot. Ahhoz, hogy értsük a korabeli irodalomtörténeti, művészettörténeti folyamatokat, a kanonizációs mozgásokat, az irodalmi művek terjedésének, a műkincsek mozgásainak és piacának, a közművelődés kérdéseinek a korabeli mechanizmusait, elengedhetetlen, hogy egyre többet lássunk a különböző művelődési egyesületek korabeli taxonómikus viszonyhálózatából. Ennek a hálózatnak fontos szegmense az aradi Kölcsey Egyesület, kiterjedt kapcsolathálóval rendelkezett, kolozsvári, budapesti, szegedi stb. egyesületi kapcsolatokat tartott fenn, ezek a kapcsolatok nagyon változatosak: anyagi természetűek, irodalmiak, de akár műkincsek cseréjére, kirándulások szervezésére is kiterjedhetnek. Lényeges továbbá a vizsgált korpusz értelmiségtörténeti vonatkozása: az alapító, a tiszteletbeli tagok, illetve a rendes, rendkívüli tagok számára komoly kapcsolati tőkét jelentett az egyesületben való részvétel, rekrutációjuk nagyon nagy részben a helyi értelmiség és a városi tisztviselőréteg köréből történt. Arad sajátos egylettörténeti helyzete abból adódik, hogy a város korabeli etnikai összetétele sajátos környezetet teremtett a magyar nemzetépítési törekvések számára: az államapparátus folyamatosan különleges figyelemben részesítette az etnikai feszültségekkel terhes régiót. Az aradi főispán, Tabajdy Károly halálára írt Mikszáth- nekrológ szemléletesen jeleníti meg ezeket a feszültségeket: „A nemzetiségek itt [Aradon] a legelevenebbek. Itt nem elég a főispánnak, hogy a mente jól álljon rajta. Tabajdy Károly kitűnően felelt meg feladatának, nemcsak betöltötte a nehéz állást, nemcsak féken tartotta a nemzetiségeket, hanem amellel *békítette* is őket. [...] Nem mutatott gyűlöletet a nemzetiségek iránt, nem üldözte őket, hanem csak azt üldözte és irtotta bennök, ami a magyar állameszmének meg nem felelő. Méltányos volt, hogy igazságos lehessen és békülékeny, hogy szigorát megtűrjék. Magyar iskolákat állíttatott, a nemzetiségi iskolákra éber szemekkel vigyázott. A nemzetiségi vezetőket ildomos politikával tudta megnyerni. Azon néhány év alatt, mióta Arad megye főispánságát viselte, olyan erős közszellemet teremtett, aminő ott azelőtt sohasem volt.”¹⁶ Azért lehet különösen érdekes számunkra a korabeli aradi viszonyokat Arad vármegye és Arad város alispánja, Tabajdy Károly viszonylatában szemrevételezni, mert éppen ő volt a Kölcsey Egyesület első elnöke. Arad város és vármegye főispánjának állami köztisztviselőként a helyi nemzetiségi kérdés mederben tartása egyik fontos feladata volt, az aradi kényes etnikai viszonyok sajátos feladatokat róttak a városvezetésre. Az első tisztikar további tagjai szintén a város befolyásos polgárai, akik egyszerre több helyi és országos egyesületnek is tagjai: Lukácsy Miklós takarékpénztári vezérigazgató, ő volt az egyesület megalakulásának legtevékenyebb szorgalmazója, az egyesület alelnöke; dr. Márki Sándor, az aradi főreáltanoda és

főgimnázium tanára, az egyesületi titkár; Marsits Ignác, az Adria biztosítótársaság pénztárnok tisztviselője, ő volt az egyesületi pénztárnok; Szunter Nándor, gimnáziumi tanár, az egyesület ellenőre; Árkay Kálmán, ügyvéd, az egyesület ügyésze; Szöllősy Károly polgári iskolai tanár pedig könyvtárnok. A választmányi tagok Salacz Gyula, Arad város polgármestere mellett javarészt helyi gimnáziumi tanárok, orvosok, ügyvédek, lapszerkesztők, vállalkozók voltak. Az alapító tagok rekrutációja a város társadalmi elitjéből történt, a kulturális egyesületet ebben az esetben tehát nem egy alulról jövő igény hozta létre, hanem főlülről szerveződik, alapszabályai a település politikailag fontos elitjének a kultúra- és irodalomfogalmait tükrözik. A Belügyminisztérium által 1881. november 12-én jóváhagyott alapszabály értelmében az egyesület célja „A nemzeti közműveltség s a magyar nyelv terjesztése, s ezzel kapcsolatban a hazai irodalom és művészet pártolása”.¹⁷ Az egyesületi ülések jegyzőkönyveiből kiderül, hogy valóban komolyan is vették az alapszabályban vállalt tevékenységeket: rendszeresen ismeretterjesztő felolvasásokat tartottak, könyvtárat és múzeumot alapítottak, zenei és műkedvelői színi előadásokat szerveztek. Tevékenységük viszont nem merült ki kulturális rendezvények szervezésében és kulturális intézmények alapításában, a művelődési egyletnek feladata volt a megye iskoláinak különféle eszközökkel történő magyarosítása, az állami asszimilációs törekvések egyik hatékony helyi mozgatójaként kell tehát értelmeznünk.¹⁸

A Jóság

■ Az iskola- és óvodatámogató tevékenységük enigmatikus mozzanata a ravnai¹⁹ Jósza család visszamagyarosításának kísérlete. Az egyesület választmányának 1887. március 3-i jegyzőkönyve a következő rendezvénytervezetet tartalmazza: „Elnök Jancsó Benedek előterjeszti, hogy tekintettel a Kölcsey-egyesület vidéki tagjaira, kiknek érdekei eddig figyelmen kívül hagyattak, továbbá a Kölcsey-egyesület támogatásával felállítandó ravnai iskola céljaira, a választmány jóváhagyásának reményében, mozzalmat indított egy Pécskára rendezendő irodalmi kirándulás ügyében, mely az egyesületi tagok, az aradi magándalkör és a Krecsányi-féle színtársulat néhány tagjának részvételével március 8-án tartatnék meg. Az ügyet melegen felkarolta Takácsy Sándor megyei t. főjegyző úr, – ki ezen ülésre meghívott, – s az ő fáradozásának köszönhető, hogy a pécskai helyi bizottság, élén ifj. Issekutz Istvánnal, már megalakult, s a fogadás- és elszállásolásra nézve az előkészületek megtétettek. A kirándulás programját elnök a következőkben terjeszti elő:

1. Felolvasás (a Kölcsey-egyesületről); Jancsó Benedek.
2. Szavalatok: Hunyady Margit, Czanyuga Emma, Havas Aranka.
3. Ének (népdalok): Somlóné.
4. Hegedű: Dancs.
5. Quartett: a magándalkör.
6. Solo: Buja.
7. Társas vacsora és tánc.

A választmány helyeslőleg tudomásul veszi az elnök intézkedéseit, s elhatározza, hogy a ravnai iskola javára, az említett programmal, irodalmi és művészeti kirándulást rendez f. hó 8-án.”²⁰ A kulturális és irodalmi rendezvényeket láthatóan időnként közoktatási intézmények támogatásával is összekapcsolták, a ravnai iskola esete szemléletes példája a támogatások háttérben munkáló nem-

zetépítési törekvéseknek. Roppant izgalmas azt látni, ahogyan az önkéntes alapon szerveződő kulturális egyesület, élén a megye főispánjával, választmányi tagjai között a városi köztisztviselők jelentős részével, valamint a helyi értelmiség és vállalkozó réteg legfontosabb képviselőivel, arra használja fel a kulturális egyesület erőforrásait, hogy a helyi nemzetiségi arányokat alakítsa állami iskolák létrehozásával. Érezhető, hogy ezeknek a kezdeményezéseknek a tétjei jóval túlmutatnak az egyesületen, és a kulturális egyesületet mint korabeli intézményt az államhatalom asszimilációs törekvéseinek eszközeként engedik értelmezni.

A fővárosi sajtó számára Márki Sándor számol be arról, hogy miért is nemzeti érdek a ravnai iskola támogatása: „Aradvármegye egyik legkedvesebb völgyében, a déznai patak mentén van egy Ravna nevezetű helység. [...] A délnyugatról északkeletre hosszasan elnyúló falucska a róla nevezett kristálytiszt vízű és vidáman csevegő patak mindkét oldalán terül el. Kilencvenhat házikójában 430 lakos éldegél; s minden hetediknek Jósá a neve. / Egész kis dinasztia alkotnak a Jósák; 18 családot, összesen 60 taggal. Szép, szálas emberek, nyílt tekintettel, férfias ábrázattal; arcuk, testalkatuk messziről hirdeti magyarságukat, csak nyelvök és viseletük nem hirdeti azt. / Pedig valóban magyarok. [...] Az elparasztosodott telepet Varjassy Árpád tanfelügyelő s Paradeyser Lajos szolgabíró nemrégiben meglátogatván, részvétellel hallgatták a legidősebb Jósának mai nyomorúságos állapotukról tört magyar nyelven elmondott panaszát. S hogy a magyarságnak visszahódítsák e nagy családot, mely tanulatlansága és közönye következtében vetkőzött ki nemzetiségéből, máris megindították a mozgalmat a ravnai magyar iskola és kiseddóv érdekében. S hogy anyagi segédeszközökkel is ellássák őket, ez iskolát esztergályozó és fafaragó műhellyel akarják összekötni. Az aradi lapok már is megindították a gyűjtést. S mi óhajtjuk, hogy a Jósák ősi nyelvvel régi jóllétük is visszatérjen.”²¹ Az aradi értelmiség és városvezetés tehát a Kölcsey-egyesületen keresztül azt a feladatot vállalta magára, hogy lehetőségeihez mérten mindent megtesz azért, hogy egy teljes nemzetséget visszamagyarosítson. Az elrománosodott család helyzete nem volt új keletű, Jókai Mór már 1858-ban – noha nem nevezte meg őket – a Jósákról írt *More patrio* című útirajzában: „Van egy község, melynek lakosai mind nemes emberek és kálvinisták; neveik tősgyökeres magyar nevek; viseletük debreceni fajta; de már egy szót sem tudnak magyarul; író, olvasó-ember nincs közöttük, nemzeti történet, rokonszenves emlék, rég kihalt közölök, csupán abban válnak ki az oláh fajtól, hogy szörnyű verekedők, és szeretik a processust. Hogyan támadt az ily átváltozás, annak igen egyszerű a magyarázata: Messze földön nem volt hozzájuk közel református lelkész, aki gyermekeiket keresztelte, halottaikat eltemette volna; pogányul pedig csak nem élhet, nem halhat az ember: ott volt az óhitű pap, annak az igéit voltak kénytelenek bevenni, s lassankint elhagyták miatta a hazai nyelvet.”²² Az asszimilációs kísérletről szóló tudósítások időnként hivatkoznak is Jókai erdélyi útja során dokumentált tapasztalatára.²³ A család magyarosítását kezdeményező aradi tanfelügyelő, Varjassy Árpád, aki egyébként az egyesület több fontos tagjával együtt aradi szabadkőműves páholy tagja is volt, nem csupán a Kölcsey-egyesületen keresztül igyekezett anyagi forrást szerezni törekvései számára, hanem helyi kapcsolati tőkét felhasználva eredményes gyűjtésbe kezdett. Amint arról a Fővárosi Lapok rövidhírből értesülünk, több aradi intézmény csatlakozott Varjassy kezdeményezéséhez: „A ravnai iskola ügye szépen halad a megvalósulás felé. Varjassy Árpád aradmegyei derék tanfelügyelő kezdeményezésére Boros Béni, az arad-csanádi vasút igazgatója gyűjtést indított meg,

s már közel 100 frtot hozott össze. A boros-sebesi uradalom ingyen adott épület-anyagot. Az aradi pénzügyintézetek is dicséretesen igyekeznek előmozdítani az építkezést, egy eloláhosodott magyar falu békés visszahódítása forogván szóban. Most már csak a felszerelés költségei vannak hátra. Az iskola megnyitására az aradi Kölcsey-egyletet fölkéri kirándulás rendezésére.”²⁴ A nagy mérvű mozgósítás dacára Varjassyék kísérlete kudarcba fulladt, hamarosan napvilágot láttak ugyanis a „visszahódítási” kísérletre adott román válaszok. Összefoglalóan Márki Sándor írt erről *Arad vármegye monográfiájában*: „1887-ben mozgalom indult meg a 18 családban élő 60 Jósa visszamagyarosítására; a dolog azonban abban maradt, mert a román hírlapirodalom vallás- és nemzetiségháborítást látott a kísérletben s egyúttal azt hirdette (l. különösen a Biserica si Scola idézett cikkét), hogy a Jósák mindig g[örög]keleti oláhok voltak.”²⁵ Az egyes nemzetiségek felől a Jósa család történetének eltérő narratívái bontakoznak ki az érvelésekben, a források különböző értelmezései más-más genealógiát konstruálnak a család számára.

A fenti esettanulmány reményeim szerint láthatóvá teszi, hogy a 19. század végének társadalmában a kulturális egyletek bonyolult hatalmi struktúrába illeszkedtek, amely meghatározónak bizonyult az egylet által forgalmazott kultúra tartalmaira, az általa intézményesített irodalom jellegére, a keretei között létrehozott művészet sajátosságaira és funkcióira nézvést egyaránt. Igyekeztem érveket felsorakoztatni amellet, hogy a kulturális egyesületek a kor társadalmában sokrétű, olykor ambivalens funkciót tölthettek be, s ezek feltárása a kor irodalmi és művészeti mozgásainak fontos részét teszi értelmezhetővé. Amikor létrejön az újfajta modern polgári szórakozás, az újfajta társadalmi nyilvánosság az „önszervező polgárok” kulturális tevékenységek iránti igényét kielégítendő, az állami kontroll és szubvenció már a kezdetektől ezeket az egyleteket függővé teszi az állami érdekektől, és ezek szolgálatába állítja. A 19. századi kulturális egyletek tehát piaci és politikai tényezőkként voltak jelen a korszak kulturális intézményrendszerében, és elvitathatatlannul fontos szerepük volt a kor irodalmának és kulturális termelésének az alakulásában. Éppen ezért lényeges feladat a kor egyleti életének részletes rekonstrukciója, a kapcsolathálók és hatalmi viszonyhálózatok a feltérképezése.

■ JEGYZETEK

1872. évi VIII. törvény cikk – az ipartörvény életbe lépésétől számított három hónapon belül az összes fennálló céhet felszámolta.
- Az egylet/egyesület kifejezéseket dolgozatomban szinonimaként használok, az általam vizsgált időszakban ugyanis a korabeliek szóhasználatában sem mutatkoznak eltérések a két kifejezés jelenéstartalmát illetően. L. e tekintetben Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Bp., 2005. 14–15.
- A m. kir. belügyminiszternek 1873. apr. 29-én 1394. sz. a. kelt, valamennyi törvényhatóságához intézett rendelete az egyesületek ellenőrzése tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára 1873*. 131.
- I. m. 131–132.
- „A »civil társadalom« intézményes magvát mindenesetre önkéntes alapon történő, nem állami és nem gazdasági összefogások képezik, melyek hogy megszervezés nélkül csak megnevezek néhány példát, az egyházaktól, kulturális egyesületektől és akadémiáktól, a független médiákon, sport- és szabadidőegyleteken, vitaklubokon, lakossági fórumokon és állampolgári kezdeményezéseken át a szakmai egyesületekig, politikai pártokig, szakszervezetekig és alternatív intézményekig terjednek.” (Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat, Bp., 1993. 41–42.)
- A m. kir. belügyminiszternek 1873. apr. 29-én 1394. sz. a. kelt, valamennyi törvényhatóságához intézett rendelete az egyesületek ellenőrzése tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára 1873*. 132.
- A m. kir. belügyminiszternek 1874. márc. 1-én 773. sz. a. valamennyi törvényhatóságához intézett rendelete: az egyletek, társulatok s intézetek nyilvántartása tárgyában 1873. ápril 29-én kelt 1394. számú belügyministeri rendelet foganatosítása iránt. In: *Magyarországi rendeletek tára 1874*. 209–210., itt: 209.
- Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Bp., 2005. 8.

9. Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat, Bp., 1993. 134–135.
10. A bennünket itt közelebről érdeklő kulturális egyesületeknek ilyen feladatai voltak, mint majd látni fogjuk: a vidéki óvodák, iskolák anyagi támogatása, könyvtárak, múzeumok létrehozása.
11. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1873. július 13-án 885. sz. a. kelt szabályrendelete*. In: *Rendeletek tára 1873*. 350–351., itt: 350.
12. „A millenniumi [1896] készülődés olyan lökést adott a kulturális törekvéseknek, melyek a század első évtizedeiben is éreztették hatásukat. Sorra alakultak a kulturális és közművelődési egyesületek. Wlassics Gyula minisztersége alatt 297 múzeumot és 619 könyvtárat tettek nyilvánossá. A miniszter kiemelt célja volt a már meglévő és alakuló nyilvános közgyűjtemények anyagi támogatása, és az ott folyó munka szakmai minőségének javítása. Ennek érdekében törekedtek az egységes közgyűjteményi hálózat létrehozására, melynek szervezeti és szakmai keretét az 1897-ben alapított Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége jelentette.” (Lengvári István – Palkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat–Kronosz–MTA Pécsi Területi Bizottsága, Bp.–Pécs, 2020. 211.
13. Vargha Gyula dr. (szerk.): *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Hivatalos statisztikai közlemények, kiadja az Országos Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Bp. 1880. 356–359.
14. *I. m.* 8–11.
15. *Az Aradi Kölcsey-Egyesület Alapszabályai 1881. május 15.*, kézirat, a Kölcsey-egyesület archívuma.
16. Mikszáth Kálmán: *Tábadjy Károly meghalt*. In: M. K.: *Cikkek és karcolatok XXIII*. S. Fürth Éva – Rejtő István (s. a. r.), MKÖM 73. köt., Bisztray Gyula – Rejtő István (szerk.), Akadémiai, Bp. 1979. 76–78., itt: 77–78. [kiemelés az eredetiben]
17. *Az Aradi Kölcsey-Egyesület Alapszabályai*, kézirat, a Kölcsey-egyesület archívuma
18. Az egyleti kultúra a kor nemzetépítésében stratégiai szerepet töltött be, ennek látványos példája az egyetlen szlovák közművelődési egyesület, a Matica Slovenská 1875-ös betiltása körüli sajtóbotrány (1875. november 9. Tisza Kálmán miniszterelnök-belügyminiszter bejelentése a minisztertanácsban a „Matica Slovenská” egyesület további működésének megszüntetéséről. In: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Balogh Sándor et al. (szerk.), Napvilág, Bp. 2002. 103–104.)
19. Mai nevén: Rănușa (Kisróna), falu Arad megyében, Moneasa (Menyháza) községhez tartozik.
20. *A Kölcsey-egyesület válaszmánya 1887. március 3-án tartott rendkívüli ülésének jegyzőkönyve*, kézirat, a Kölcsey-egyesület archívuma
21. Márki Sándor: *A Jósák*. Pesti Napló 1887. március 6., 64. sz.
22. Jókai Mór, *More Patrio*. In: J.M.: *Cikkek és beszédek* 5. köt. II. rész, 1850–1860; H. Törő Györgyi (s. a. r.): *JMÖM*, Lengyel Dénes – Nagy Miklós (szerk.), Akadémiai, Bp., 1968. 133–169., itt: 138.
23. Márki Sándor: *A Jósák*. Pesti Napló 1887. március 6., 64. sz.
24. [sz. n.], [c. n.], Fővárosi Lapok, 1887. március 5., 63. sz. 458.
25. Márki Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története II. Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája*. Jancsó Benedek (szerk.), Arad, 1895. 193.

